

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Αναζητώντας τις σχέσεις ιδεολογίας, γλώσσας και εκπαίδευσης¹

ΕΛΕΝΗ ΜΟΤΣΙΟΥ – ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ

1. Το κυκλικό πλέγμα ιδεολογίας, γλώσσας και εκπαίδευσης

ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ η μελέτη της γλώσσας επιχειρεί μια στροφή από τη διερεύνηση των συνιστωσών των περιστάσεων επικοινωνίας στην ανίχνευση των κοινωνικοπολιτισμικών συνθηκών που διαμορφώνουν τις γλωσσικές επιλογές που είναι κάθε φορά διαθέσιμες στις ομιλήτριες και τους ομιλητές. Υπό αυτό το πρίσμα, οι γλωσσικές δομές λειτουργούν ως ενδείκτες κοινωνικών μηχανισμών, ιδεολογιών και ταυτοτήτων και ερμηνεύονται ως φορείς κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων και νοημάτων (Fairclough, 1992). Οι μηχανισμοί, οι σχέσεις και τα νοήματα αυτά είναι, σε πολλές περιπτώσεις, δυσδιάκριτα επειδή η συχνή επανάληψή τους από τη γλωσσική κοινότητα έχει ως αποτέλεσμα να στερεοτυποποιηθούν και να αποτελέσουν συνήθειες και νόρμες που μοιράζεται σιωπηρά η κοινότητα αυτή. Η διαδικασία, βέβαια, είναι κυκλική: οι κάθε είδους νόρμες, δηλαδή οι συλλογικές και συμβατικές σκέψεις, πράξεις, εκφράσεις και γνώσεις, συγκροτούν ιδεολογικά συστήματα, τα οποία, με τη σειρά τους παράγουν νοοτροπίες και αναπαράγονται μέσα από αυτές. Η στερεοτυπική τους υπόσταση, δηλαδή μια αντίληψη της πραγματικότητας που πλέον θεωρείται φυσική και δεδομένη από ένα μέρος της κοινότητας, βοηθά ιδιαίτερα τις κυ-

1. Ευχαριστούμε τους συγγραφείς των κεφαλαίων του τόμου για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις που βελτίωσαν σημαντικά το εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο.

ρίαρχες μορφές κοινωνικής σκέψης και πράξης (με άλλα λόγια τις κυρίαρχες ιδεολογίες) να περνούν απαρατήρητες, επηρεάζοντας και ρυθμίζοντας κοινωνικές κατηγορίες όπως ηλικία, φύλο, κοινωνική ή φυλετική προέλευση κτλ. και να δομούν ανάλογες, ευθυγραμμισμένες ταυτότητες (Eagleton, 1991· Μοσχονάς, 2005).

Η γλώσσα, ως μία από τις κοινωνικές πρακτικές, δεν μπορεί να είναι ποτέ ιδεολογικά αποστειρωμένη, αφού εγγράφονται σε αυτή διαφορές νόρμες· είναι ένα από τα πιο ισχυρά εργαλεία ρύθμισης κοινωνικών κατηγοριών και ταυτοτήτων, αλλά και δομικό τους στοιχείο. Ακόμα και στις πιο απλές γλωσσικές επιλογές των ομιλητών και ομιλητριών αναπαράγονται, πολλές φορές ασυνείδητα, διάφορα ιδεολογικά μηνύματα που συντηρούν και αναπαράγουν κυρίαρχες αναπαραστάσεις της πραγματικότητας που έχουν δομηθεί ιδεολογικά, ενώ άλλες φορές μέσα από τις γλωσσικές χρήσεις αναδύονται και επιχειρείται να επιβληθούν νέες ή μη κυρίαρχες ιδεολογίες: η γλώσσα επιβάλλει ιδεολογίες, μπορεί όμως να αποτελέσει και πεδίο ανατροπής τους (Fairclough, 1989· Φραγκουδάκη, 1987).

Και η ίδια η γλώσσα όμως υπόκειται σε διαδικασίες ιδεολογικοποίησης. Η ιδεολογία για τη γλώσσα που δημιουργείται μέσα από αυτές τις διαδικασίες είναι όλες οι αντιλήψεις και οι στάσεις που έχει μια κοινότητα για τη φύση και τη χρήση της γλώσσας, κυρίως για το πώς πρέπει να είναι και πώς πρέπει να χρησιμοποιείται. Πρόκειται για συνειδητές ή υποσυνείδητες απόψεις, πεποιθήσεις, ιδέες, αξίες, βάσει των οποίων, για παράδειγμα, οι γλώσσες μπορεί να είναι ενιαίες και αδιάσπαστες, να φθείρονται ή να εξελίσσονται συνεχώς· να διακρίνονται σε ανώτερες ή επαρκείς και κατώτερες ή ανεπαρκείς ή να είναι λειτουργικά ισότιμες· οι γλωσσικές επιλογές να χαρακτηρίζονται ως δόκιμες και αδόκιμες (π.χ. «Υπάρχει λέξη απεύθυνση;»), πρότυπες και αποκλίνοσες ή απλά κατάλληλα προσαρμοσμένες. Οι γλωσσικές ιδεολογίες υπονοούν πάντα κοινωνικές σχέσεις και κατηγορίες, και –όταν αναφέρονται σε γλωσσικές ποικιλίες, γλωσσικές πρακτικές, ή στους ίδιους τους χρήστες– έχουν συχνά ερμηνευτικό, ρυθμιστικό αλλά και διαχωριστικό χαρακτήρα (Silverstein, 1979· Woolard, 2020). Η συμμόρφωση με τη μία ή την άλλη γλωσσική ιδεολογία επιτυγχάνεται μέσα από την εκάστοτε γλωσσική πολιτική, που διενεργείται μέσα από πρακτικές γλωσσικής ρύθμισης και υλοποιείται μέσα από την εκπαίδευση και άλλους κοινωνικούς μηχανισμούς, αναπαράγοντας με τον τρόπο αυτό το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο (Ager, 2003· Blommaert, 1996).

Ο ανά χείρας συλλογικός τόμος εδράζεται στην παραδοχή πως οι κοινωνικές δομές, οι στάσεις και αντιλήψεις και οι γλωσσικές πρακτικές συγκροτούν ένα πλέγμα που συνέχεται ιδεολογικά, εκφράζεται μέσα από γλωσσικές επιλογές και συντηρείται (και) μέσα από την εκπαίδευση. Η λεπτομερής περιγραφή του πλέγματος αυτού εκφεύγει των σκοπών του παρόντος εισαγωγικού κεφαλαίου και ενδεχομένως να περιττεύει, καθώς οι επιμέρους πτυχές τους θα εξεταστούν στα κεφάλαια του τόμου. Για τον λόγο αυτό, στις παραγράφους που ακολουθούν θα περιοριστούμε σε μια αδρή διερεύνηση των βασικών εννοιών και σχέσεων που συγκροτούν το πλέγμα αυτό.

2. Οι συνιστώσες του πλέγματος: ιδεολογία, γλώσσα, εκπαίδευση

2.1. Ιδεολογία

Μπορούμε να ορίσουμε την ιδεολογία ως βάση για ένα κοινό σύστημα αναπαραστάσεων μιας συλλογικότητας, μέσα από τις οποίες οργανώνεται τόσο ο τρόπος που η συλλογικότητα αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει το κοινωνικό γίγνεσθαι όσο και ο τρόπος που η συλλογικότητα συνάπτει κοινωνικές σχέσεις (κυρίως σχέσεις κυριαρχίας) και διαμορφώνει πρακτικές (van Dijk, 1998). Σχετικά με τον ορισμό αυτό, είναι απαραίτητες ορισμένες διευκρινίσεις.

Πρώτον, και σε αντίθεση με κοινές παρερμηνείες στον καθημερινό λόγο, οι πεποιθήσεις που συγκροτούν την ιδεολογία δεν είναι απαραίτητα πολιτικές με τη στενή έννοια. Παρότι η ιδεολογία αποτελεί τη βάση κοινωνικών συγκρούσεων και διεκδίκησης της εξουσίας με την έννοια που την αντιλαμβάνονται ο Γκράμσι (1973) και ο Αλτουσέρ (1976/1999), όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, ιδεολογικές πεποιθήσεις μπορεί να αναφέρονται, ενδεικτικά, στην εθνική ταυτότητα και ετερότητα (βλ. και Αρχάκης, στον παρόντα τόμο), τους έμφυλους ρόλους (Νταή και Μότσιου, στον παρόντα τόμο) ή τη γλώσσα (Παναγιώτου και Φλιάτουρας· επίσης Μιχελιουδάκης, στον παρόντα τόμο). Μπορούμε με άλλα λόγια να πούμε ότι η ιδεολογία διατρέχει το σύνολο της κοινωνικής πραγματικότητας.

Δεύτερον, οι πεποιθήσεις που συγκροτούν την ιδεολογία δεν εντάσσονται σε κάποιο δίπολο αλήθειας - ψεύδους. Στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη, η έννοια της ιδεολογίας αντιδιαστέλεται με αυτήν της αλή-

θειας: η ιδεολογία παράγει «ψευδή συνείδηση», που εκτοπίζει την πραγματικότητα και την αντικαθιστά με τις αντιλήψεις της άρχουσας τάξης. Θεωρούμενη όμως έτσι, η έννοια της ιδεολογίας εκτίθεται σε κριτική τόσο από όσους δεν υιοθετούν τη μαρξιστική οπτική όσο και από όσους θεωρούν το ζήτημα του οντολογικού προσδιορισμού της «αλήθειας» ως ένα ανοιχτό πρόβλημα (Eagleton, 1991· Μοσχονάς, 1995). Για τον λόγο αυτό, η οπτική που υιοθετείται εδώ είναι πως η ιδεολογία και οι λόγοι [discourses] που αυτή παράγει δεν κρίνονται ως προς την «αλήθειά» τους, την αντιστοιχία δηλαδή με κάποια κοινώς παραδεκτή «πραγματικότητα», όπως θα απαιτούσε μια «αφελώς ρεαλιστική» επιστημολογική θεώρηση, αλλά αντίθετα εξετάζονται ως προς τον τρόπο που αυτοί παράγονται και παγιώνονται ως «αληθείς» (ή όχι) στη συλλογική συνείδηση. Απλούστερα, δεχόμαστε ότι η ιδεολογία μιας συλλογικότητας αποτελεί την «αλήθειά» της και με αυτό το δεδομένο μελετάμε πως δημιουργείται, συντηρείται και επηρεάζει την κοινωνική συμπεριφορά.

Τρίτον, ο χαρακτηρισμός της ιδεολογίας ως συστήματος πεποιθήσεων δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι το σύστημα αυτό είναι συνεκτικό, ούτε ότι είναι πλήρως εναρμονισμένο με τα φαινόμενα στα οποία αναφέρεται, ούτε ότι εδράζεται στη σφαίρα του συνειδητού (Woolard, 1998). Για να περιοριστούμε σε παραδείγματα ιδεολογίας της γλώσσας, μπορεί να συνυπάρχουν στο πλαίσιο του ίδιου ιδεολογικού μορφώματος οι πεποιθήσεις ότι η ελληνική είναι ζωντανή αλλά και ότι πρέπει να σταματήσει να αλλάζει, ή η αναγνώριση του διαλεκτικού πλούτου μιας γλώσσας με το πρόταγμα της τυποποίησής της. Ένα παράδειγμα τέτοιων ετερόκλητων και ενδεχομένως αντιφατικών κριτηρίων, τα οποία φαίνεται πως αποτελούν το ιδεολογικό υπόβαθρο ρυθμιστικών πρακτικών, εντοπίζει ο Μιχάλης (στον παρόντα τόμο) σε οδηγούς ορθής χρήσης της Ελληνικής. Σε ό,τι αφορά τη σχέση των ιδεολογικών πεποιθήσεων με τα φαινόμενα στα οποία αναφέρονται, παρατηρούμε ότι ο ιδεολογικός λόγος τείνει να φυσικοποιεί ή να εκλογικεύει τις αναπαραστάσεις που κατασκευάζει: αυτοπεριγράφεται δηλαδή ως «φυσική πραγματικότητα» ή «κοινή λογική» (Bourdieu, 1991· Eagleton, 1991). Παρ' όλα αυτά, οι αναπαραστάσεις αυτές παραμένουν, τουλάχιστον εν μέρει, ιδεολογικές κατασκευές. Για παράδειγμα, η απόφαση να συμπεριληφθούν οι σχέσεις ισχύος στον γλωσσολογικό προβληματισμό, ή να αποκλειστούν από αυτόν, στηρίζεται σε ιδεολογικές πεποιθήσεις σχετικά με τη φύση της γλώσσας και την αποστολή της γλωσσολογίας (Woolard & Schieffelin, 1994). Ομοίως, η ερμηνεία ενός γλωσ-

σικού φαινομένου όπως η συνύπαρξη αυξημένων και αναύξητων τύπων της προστακτικής («επέλεξε» και «επίλεξε» αντίστοιχα) με αναφορά είτε στο φωνολογικό σύστημα της παρούσας συγχρονίας είτε στη μορφολογία του ρήματος της αρχαίας ελληνικής δεν είναι μια απόφαση ιδεολογικά ουδέτερη. Σε περιπτώσεις όπως αυτές, η διαμεσολάβηση της ιδεολογίας μεταξύ του φαινομένου που ερμηνεύεται και της ερμηνευτικής απόπειρας οδηγεί σε δυνητικά πολύ διαφορετικές ατραπούς. Ύπενθυμίζουμε ότι στην εξέταση της ιδεολογίας, το επιστημολογικό ζήτημα δεν είναι να βρούμε ποια από τις ερμηνείες αυτές είναι «αληθέστερη» (βλ. παραπάνω), αλλά να κατανοήσουμε τον διαμεσολαβητικό ρόλο της ιδεολογίας στην κατασκευή ερμηνειών. Τέλος, παρατηρούμε ότι οι πεποιθήσεις που συγκροτούν την ιδεολογία δεν βρίσκονται συνήθως στην επιφάνεια της συνείδησης. Αντίθετα, η αποτελεσματικότητά τους εδράζεται στο ότι λειτουργούν υπόρρητα, χωρίς να γίνονται συνειδητές, ή –σε περίπτωση που επισημανθούν– να θεωρούνται ως φυσικές ή ως μοναδικές επιλογές (Eagleton, 1991· Fairclough, 1989).

Η τελευταία διευκρίνιση που κρίνουμε απαραίτητη σε ό,τι αφορά την οριοθέτηση της ιδεολογίας αφορά την έκτασή της. Πιθανόν συνάγεται από τη μέχρι τώρα συζήτηση η θέση ότι κάθε μορφή στοχασμού πάνω σε κοινωνικά φαινόμενα εκκινεί από –ενδεχομένως υπόρρητες– ιδεολογικές προκείμενες και διαθλάται μέσα από αυτές. Όπως εξάλλου παρατηρεί και ο Silverstein, «δεν υπάρχει καμία δυνατή, απόλυτα προϋδεολογική (δηλαδή μηδενικού βαθμού) σημειωτική» (1992: 315), δηλαδή κάθε πράξη νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας στηρίζεται σε προϋπάρχοντα ιδεολογικά σχήματα. Η παραδοχή όμως αυτή δημιουργεί ένα πρόβλημα για τον προσδιορισμό της ιδεολογίας ως συλλογικής οντότητας: μπορούμε είτε να ορίσουμε την ιδεολογία ως τους κοινούς τύπους που εντοπίζονται στο σύνολο της κοινωνίας, είτε να υιοθετήσουμε μια κατακερματισμένη οπτική όπου κάθε συλλογικότητα διαπνέεται από ένα διακριτό ιδεολογικό σύστημα. Στην πρώτη περίπτωση, ο κίνδυνος είναι να παγιδευτεί η διερεύνηση της ιδεολογίας σε κοινότοπες διαπιστώσεις, ενώ στη δεύτερη το πλήθος των εναλλακτικών εκτρέπει την προσοχή μας από τον διαφορετικό ρόλο που επιτελούν οι ιδεολογίες αυτές στο πλαίσιο ενός ευρύτερου υπερσυστήματος. Για τον λόγο αυτό, ενώ αναγνωρίζουμε ότι η ιδεολογία δεν είναι μοναδικό και αδιαφοροποίητο σύστημα (εξού και ο πληθυντικός «ιδεολογίες» στον τίτλο του παρόντος τόμου), η εστίαση πολλών κεφαλαίων στον παρόντα τόμο είναι στην κυρίαρχη ιδεολογία. Ορίζουμε

την τελευταία ως ένα μόρφωμα πεποιθήσεων, αντιλήψεων και αξιών που –ενώ υπηρετεί τα συμφέροντα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού υποσυνόλου– γίνεται αποδεκτό πολύ ευρύτερα, προβάλλεται ως φυσικό ή αυταπόδεικτο και ακυρώνει εναλλακτικές θεωρήσεις (van Dijk, 1998). Ορισμένοι από τους μηχανισμούς αυτούς, μέσα από τους οποίους προβάλλονται και συντηρούνται κυρίαρχες ιδεολογίες, αποτελούν και τα σημεία εστίασης των επόμενων κεφαλαίων του τόμου αυτού.

2.2. Γλώσσα

Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα, κρίνεται επίσης χρήσιμη η αποσαφήνιση του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζεται στο πλαίσιο του παρόντος συλλογικού έργου. Αφετηρία αυτής της διερεύνησης αποτελεί η διάκριση μεταξύ της γλώσσας ως αφηρημένου συστήματος, αντίστοιχου προς την κατά Saussure (1916/1979) *langue*, που υπάρχει έξω από το πλαίσιο της χρήσης, ή της ακόμη περισσότερο βιολογικά προσδιορισμένης γλωσσικής ικανότητας [linguistic competence] του Chomsky (1964) αφενός, και αφετέρου της γλώσσας ως ενός συστήματος που κατασκευάζεται μέσα από τη χρήση του, ανάλογου με τα κατά Wittgenstein (1956) γλωσσικά παίγνια [Sprachspiele] ή με τις γλωσσικές πράξεις [speech acts] του Austin (1962). Οι δύο αυτές θεωρήσεις της γλώσσας μας παρέχουν δύο αλληλοσυμπληρούμενες οπτικές μέσα από τις οποίες μπορούμε να προσεγγίσουμε τη γλωσσική ιδεολογία, επιχειρώντας μια αντιστοίχιση με τις έννοιες της ιδεολογίας για τη γλώσσα και της ιδεολογίας στη/μέσα από τη γλώσσα (Μοσχονάς, 2005).

Η πρώτη τοποθέτηση αποκρυσταλλώνει θεωρήσεις της γλώσσας ως ενός, κατά το μάλλον ή ήττον, παγιωμένου συστήματος γλωσσικών σημείων, οι σχέσεις των οποίων ορίζονται ανεξάρτητα από τις συνθήκες πραγμάτωσης ή τις προθέσεις και τις σχέσεις ή αλληλεπιδράσεις των συνομιλητών και συνομιλητριών. Η οπτική που υιοθετείται στον παρόντα τόμο είναι πως οι θεωρήσεις αυτές και το γλωσσικό σύστημα που περιγράφουν αποτελούν σε μεγάλο βαθμό ιδεολογικές κατασκευές «αρνητικά» προσδιορισμένες, με την έννοια ότι δεν αφορμώνται από την αντίληψη των συγκεκριμένων επιστημόνων για τη φυσιογνωμία της γλώσσας ως κώδικα, αλλά απορρίπτουν προγραμματικά την ανάλυση των ιδεολογικών προσδιορισμών και συνιστωσών του γλωσσικού εισαγόμενου, αν και τις αναγνωρίζουν. Μάλιστα, οι συγκεκριμένες κατασκευές επιχειρούν να εμφανίσουν τη γλώσσα συγχρονικά ως έναν ιδεατώς ομοιογενή και εξορθολογισμένο κώδικα με σαφείς οριοθετή-

σεις και κανόνες, κοινό σε όλα τα μέλη της γλωσσικής κοινότητας. Η θεώρηση αυτή (στοιχεία της οποίας περιγράφονται και στον Μιχελιουδάκη, στον παρόντα τόμο) επικεντρώνεται αναπόφευκτα στην έννοια των γλωσσικών κανόνων και της αμεροληψίας της γλωσσικής διαίσθησης, αφού αντιλαμβάνεται το γλωσσικό σύστημα ως αυτόνομο και διακριτό από τις ιδεολογικές προκείμενες που το παράγουν ιστορικά, και το συντηρούν ή το αλλάζουν διαχρονικά. Έτσι, η μελέτη της γλώσσας τείνει να γίνεται με περιοριστικό τρόπο, αφήνοντας συχνά εκτός εξέτασης, για παράδειγμα, τις συνθήκες μέσα από τις οποίες κατασκευάζεται ένας γλωσσικός κώδικας, τις διεργασίες μέσω των οποίων αυτός αλλάζει, ή τους λόγους που κάποια στοιχεία δέχονται πίεση είτε να παραμείνουν είτε να εξοστραχιστούν από αυτόν. Η γλωσσική αυτή ιδεολογία ήταν που οδήγησε στη μελέτη της γλώσσας ως έμφυτης ικανότητας, ως δομής και συστημικών σχέσεων και κανόνων, ανεξάρτητων από τους/τις ομιλητές/ριες και τις διαφορές τους.

Αυτό το είδος ιδεολογίας της γλώσσας, ή ιδεολογίας για τη γλώσσα, έχει μια επιστημολογική και μια αξιολογική διάσταση. Η επιστημολογική διάσταση αφορά το σύνολο των πεποιθήσεων για τη γλώσσα στις οποίες στηρίζεται η περιγραφή της και η αιτιολόγηση των γλωσσικών χρήσεων (Woolard, 2000). Στις πεποιθήσεις αυτές συγκαταλέγονται, ενδεικτικά, απόψεις για την ιστορική ενότητα και ομοιογένεια των γλωσσών, γνώμες για το πώς ορίζεται μια γλώσσα και πώς τεμαχίζεται ένα γλωσσικό συνεχές σε γλώσσες και διαλέκτους, θέσεις για το ποια ποικιλία επιλέγεται ως πρότυπη και για τη σχέση της με τις υπόλοιπες, αλλά και αποφάνσεις σχετικά με το ποια στοιχεία της γλώσσας χρήζουν μελέτης και περιγραφής (π.χ. ο γραπτός ή ο προφορικός λόγος, η παρούσα συγχρονία ή και προηγούμενες, η πρότυπη ποικιλία ή και άλλες) (Milroy, 2006). Στην κατεύθυνση αυτή, ο Μιχάλης (στον παρόντα τόμο) διερευνά πώς οι θεωρήσεις για τη γλωσσική ορθότητα αποτυπώνονται σε γλωσσικούς οδηγούς, ενώ οι Παναγιώτου και Φλιάτουρας (στον παρόντα τόμο) εξετάζουν τις προβολές των θεωρήσεων αυτών στον δημόσιο διάλογο για τη γλώσσα.

Η αξιολογική διάσταση της γλωσσικής ιδεολογίας αφορά τις διαφορές κρίσεις σχετικά με τη γλώσσα, που συχνά προεκτείνονται και στη χρήση της, αλλά και στους ίδιους τους χρήστες. Στο πεδίο αυτό εντάσσονται κρίσεις σχετικά με το ορθό και το λάθος, αλλά και οι γεωγραφικές, κοινωνικές, ηθικές και πολιτικές αναπαραστάσεις με τις οποίες επενδύονται οι διάφορες γλωσσικές επιλογές (Blommaert, 2006·

Woolard & Schieffelin, 1994). Χαρακτηριστικές αυτής της ιδεολογίας είναι οι κρίσεις που καταγράφουν οι Τσιπλάκου και Τσαγγαρή (στον παρόντα τόμο) αναφορικά με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται από τους εξεταζόμενους στις Πανελλαδικές Εξετάσεις ή τα κίνητρα και τη φύση των μεταγλωσσικών κρίσεων που συζητάει ο Μιχελιουδάκης (στον παρόντα τόμο). Σημειώνουμε επίσης ότι οι ιδεολογικές παράμετροι που συνυφαίνονται στην αξιολογική διάσταση της γλωσσικής ιδεολογίας έχουν συχνά και εξωγλωσσική προέλευση: για παράδειγμα, οι στάσεις που καταγράφουν οι Παναγιώτου και Φλιάτουρας (στον παρόντα τόμο) σχετικά με το λόγιο στοιχείο και ιδιαίτερα τις απολήξεις του στη νεοκαθαρεύουσα (αλλά και υπερδημοτικιστικούς νεολογισμούς) δεν μπορούν να ερμηνευτούν χωρίς καμία αναφορά στα πολιτικά ή τα ιστορικά τους θεμέλια.

Η άλλη θεώρηση της γλώσσας, ως συστήματος σχέσεων που αναδύεται από τη χρήση, μας επιτρέπει να εντάξουμε τη γλώσσα στους συγκεκριμένους, πραγματικούς χώρους λειτουργίας της και να την προσεγγίσουμε μέσα από τις οπτικές των ατόμων που τη χρησιμοποιούν. Μέσα από τη διπλή υπόστασή της, ως μέρους του κοινωνικού γίγνεσθαι και ως εργαλείου διαμόρφωσής του, είναι δυνατόν να διακρίνουμε τις εκφάνσεις της/των ιδεολογίας/ιδεολογιών στη γλώσσα. Στην περίπτωση αυτή αναφερόμαστε στον τρόπο με τον οποίο στοιχεία ιδεολογίας εγγράφονται στη γλώσσα και συντηρούνται μέσα από αυτήν. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι κάτι το καινοφανές στη μελέτη της γλώσσας: ήδη στα γραπτά του Voloshinov (1929) απαντά η άποψη ότι το γλωσσικό σημείο έχει ιδεολογικό χαρακτήρα, καθώς ενσωματώνει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και συγκρούσεις. Ο τρόπος με τον οποίο η ιδεολογία εγγράφεται στη γλώσσα διακρίνεται εναργώς στις ιδιαίτερες ποικιλίες [registers] που χρησιμοποιούν διάφορα σύνολα ως καταστατικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, τα «ιδεολογικά ιδιώματα» [ideological idioms] (Eagleton, 1991) ή «ιδεολογικά μορφώματα λόγου» [ideological discourse formations] (Fairclough, 2010), όπως ο ακροδεξιός, ο φεμινιστικός, ο ρατσιστικός, ο επιστημονικός ή ο σεξιστικός λόγος, για να αναφερθούμε σε μερικά μόνο παραδείγματα. Στις περιπτώσεις αυτές, οι ιδεολογίες λειτουργούν ως πλαίσια μέσα από τα οποία νοηματοδοτούνται τα επιμέρους γλωσσικά στοιχεία.

Λιγότερο ευδιάκριτα, αλλά εξίσου σημαντικά, είναι τα ιδεολογικά στοιχεία που εγγράφονται αφανώς, στην «ουδέτερη» γλώσσα, όπως για παράδειγμα οι έμφυλες αντιλήψεις που λανθάνουν στα επίκοινα

επίθετα και ουσιαστικά (π.χ. «ο/η γιατρός»). Η χρήση μορφολογικά αδιαφανών όρων στον εκφερόμενο λόγο αφενός παγιώνει τις υπόρρητες ιδεολογικές αναπαραστάσεις στις οποίες στηρίζεται ο τελευταίος (π.χ. η φράση «ο ακαδημαϊκός δάσκαλος» αναπαράγει το στερεότυπο του άνδρα-επιστήμονα) και αφετέρου μέσω της επανάληψης περιορίζει τις διαθέσιμες γλωσσικές επιλογές (η εναλλακτική φράση «η ακαδημαϊκή δασκάλα» καταλήγει να εκλαμβάνεται ως αφύσικη). Συνδυαστικά, με τον τρόπο αυτό, οι όροι αυτοί φυσικοποιούνται (θεωρούνται δηλαδή αυτονόητα και ουδέτερα στοιχεία της γλώσσας) και παράλληλα με αυτούς εδραιώνονται και οι ιδεολογικές τους συνυποδηλώσεις ως κοινοί τόποι/κοινή λογική (Φραγκουδάκη, 1987· Παυλίδου, 2002). Σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι η ιδεολογική τους λειτουργία είναι αποτελεσματική ακριβώς λόγω της λανθάνουσας φύσης τους. Όπως παρατηρεί ο Silverstein (1985), από τη στιγμή που επισημάνθηκε ότι ο επίκοινος τύπος “he” στα αγγλικά αποκλείει συμβολικά τις γυναίκες, θεωρείται πλέον σεξιστική η χρήση του: το γεγονός αυτό δείχνει πώς μέσα από τη γλώσσα μπορούν να ανατραπούν και οι κοινωνικές αντιλήψεις, και ακολούθως, να αλλάξουν οι ιδεολογίες. Στην κατεύθυνση της ανάδειξης της ιδεολογίας στη γλώσσα, κινούνται, για παράδειγμα, οι Νταή και Μότσιου, που εστιάζουν στις έμφυλες ταυτότητες οι οποίες αναδύονται σε δημοφιλείς ταινίες κινούμενων σχεδίων, ή ο Αρχάκης, που αναδεικνύει την ομογενοποιητική επιρροή του εθνικού λόγου μέσα από κείμενα ταυτότητας των μαθητών και μαθητριών με μεταναστευτικό υπόβαθρο.

2.3. Εκπαίδευση

Η τρίτη συνιστώσα του πλέγματος γλώσσας-ιδεολογίας-εκπαίδευσης αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες ιδεολογίες αναπαράγονται μέσα από την εκπαίδευση και, ιδιαίτερα, τη γλωσσική εκπαίδευση. Η σύνδεση γλωσσικής εκπαίδευσης και ιδεολογίας (ενδ. Pennycook, 1994· Phillipson, 1992· Rivers, 2015) δεν είναι ένα εγχείρημα χωρίς δυσχέρειες. Ενδεικτικά, ο Holliday (2010) παρατηρεί πως, στο όνομα μιας κατ’ επιφαση επιστημονικής αμεροληψίας, υπάρχει συχνά «υψηλός βαθμός άρνησης» του ρόλου της ιδεολογίας (σ. 2, έμφαση στο πρωτότυπο), ενώ ο Waters (2009) επικρίνει την παρείσφρηση του ιδεολογικού στοιχείου στον επιστημονικό λόγο της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας, αντιδιαστέλλοντας την ιδεολογία με τις παιδαγωγικές αξίες στις οποίες, κατά την άποψή του, στηρίζεται η γλωσσική διδασκαλία. Αυτού του είδους οι

επιφυλάξεις διατυπώνονται κυρίως μέσα από μια οπτική που αντιλαμβάνεται περιοριστικά την ιδεολογία ως ερμηνευτική στρέβλωση (βλ. παραπάνω), αλλά και μιας εξίσου περιοριστικής τεχνοκρατικής θεώρησης του επιστημονικού λόγου για την παιδεία. Στο πλαίσιο της παρούσας, ωστόσο, συζήτησης, όπου ορίζουμε την ιδεολογία ως ένα μόρφωμα ιδεών μέσα από το οποίο νοηματοδοτείται το παρόν, παρελθόν και μέλλον ενός κοινωνικού συνόλου (Platt & Williams, 2002: 330), φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο να τη διαχωρίσουμε από την εκπαίδευση, τον θεσμό δηλαδή που εξασφαλίζει την ιστορική συνέχεια της κοινωνίας, διαμορφώνει τις ταυτότητες των νέων ατόμων και τα προετοιμάζει για τις προκλήσεις του μέλλοντος. Στη σχέση αυτή, η ιδεολογία διαμορφώνει το περιεχόμενο και τη μορφή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία με τη σειρά της ανατροφοδοτεί τις ιδεολογικές δομές (Stelma & Kostoulas, 2021), ενώ η γλώσσα τόσο ως διδασκόμενο αντικείμενο όσο και ως μέσο διδασκαλίας διαμεσολαβεί αυτή τη σχέση.

Το πρώτο σημείο στο οποίο θα εστιάσει η διερεύνησή μας είναι η σχέση μεταξύ ιδεολογίας και γλωσσικής διδασκαλίας, όπως αυτή εγγράφεται στις ορατές πτυχές του προγράμματος σπουδών. Αυτές συμπεριλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα παιδαγωγικών εννοιών, όπως οι εκπεφρασμένοι διδακτικοί στόχοι [intended curriculum], η διδασκόμενη ύλη [implemented curriculum], η εξεταστέα ύλη [tested curriculum], κοινό στοιχείο των οποίων είναι ότι περιγράφουν τις θεωρητικές παραδοχές και αφετηρίες σχετικά με τη γλώσσα γύρω από τις οποίες διαρθρώνεται το γλωσσικό μάθημα. Οι θεωρητικές αυτές παραδοχές, που απαντούν, για παράδειγμα, σε ερωτήματα όπως «Τι είναι η γλώσσα;» ή «Τι είναι το γλωσσικό λάθος;», έχουν τόσο κεντρική θέση στη γλωσσική διδασκαλία και έχουν φυσικοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να διαλανθάνουν του κριτικού ελέγχου.

Μια από τις παραδοχές αυτές αφορά τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται και περιγράφεται η γλώσσα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Στην προηγούμενη ενότητα έγινε λόγος για τις διαφορετικές θεωρήσεις της γλώσσας ως συνόλου αφηρημένων κανόνων ή ως συνόλου επικοινωνιακών πράξεων. Καθεμιά από τις θεωρήσεις αυτές συνεπάγεται μια διαφορετική γλωσσοδιδακτική προσέγγιση: για παράδειγμα, αν υιοθετήσουμε την οπτική της γλώσσας ως συνόλου κανόνων, προτείνονται μοντέλα διδασκαλίας που στηρίζονται στην αποστήθιση και αναπαραγωγή των κανόνων αυτών. Αντίθετα, αν υιοθετήσουμε την άποψη ότι η γλώσσα διαμορφώνεται μέσα από γλωσσικές πράξεις, φαίνεται πιο

πρόσφορη η προσομοίωση επικοινωνιακών καταστάσεων. Ακόμη, οι εννοιολογικές κατηγορίες πάνω στις οποίες δομείται το πρόγραμμα σπουδών, αν δηλαδή το γλωσσικό μάθημα εστιάζει σε γραμματικές ενότητες (π.χ. «τριγενή και δικατάληκτα»), σε επικοινωνιακές λειτουργίες (π.χ. «αφήγηση») ή σε δεξιότητες (π.χ. «σύνταξη ηλεκτρονικού μηνύματος»), δεν μπορούν να εξεταστούν χωρίς αναφορά σε υποκείμενες ιδεολογικές παραδοχές σχετικά με τη φύση της γλώσσας, τη σημασία που αποδίδεται στο ιστορικό παρελθόν, τη σημασία του προφορικού σε σχέση με τον γραπτό λόγο κ.ά.

Επιχειρώντας να φωτίσει τις συνδέσεις αυτές μεταξύ, αφενός, παραδοχών για τη γλώσσα, τη μάθηση και τη διδασκαλία της, και αφετέρου παιδαγωγικών πρακτικών και τάσεων σχολικού γραμματισμού, ο Κουτσογιάννης (2012· 2017) προσεγγίζει τις επιστημονικές συζητήσεις, προτάσεις, μοντέλα γύρω από τη γλώσσα και τη διδασκαλία της υπό το πρίσμα των λόγων [discourses] (βλ. και Ivanič, 2004), αναδεικνύοντας ταυτόχρονα ζητήματα που σχετίζονται με ιδεολογίες αλλά και ταυτοτικές πραγματώσεις των παιδαγωγικών πρωταγωνιστών, εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων. Εξ ορισμού, οι λόγοι «συγκροτούν συνδυαστικά ιδεολογικά πλαίσια (δηλαδή σύνολα δομημένων αξιακών παραδοχών), τα οποία έτσι τίθενται σε κοινωνική κυκλοφορία» (Αρχάκης & Τσάκωνα, 2011: 22). Επομένως, υπό το πρίσμα της θεώρησης των «αναγνωρίσιμων επιστημονικών ρεπερτορίων στον χώρο της γλωσσικής διδασκαλίας» (Κουτσογιάννης, 2017: 51) ως γλωσσοδιδασκτικών λόγων, θα μπορούσαν να ανιχνευτούν (και ενδεχομένως να ερμηνευτούν) ιδεολογίες που διαπερνούν το πεδίο της γλωσσικής εκπαίδευσης τόσο σε επίπεδο θεσμικών πλαισίων και επίσημων πολιτικών όσο και σε επίπεδο διδακτικών διαδικασιών, εντοπισμένων δηλαδή χωροχρονικά διδασκαλιών (βλ. αναλυτικότερα το κεφάλαιο των Βασιλάκη, Γκανά και Σελίμη στον παρόντα τόμο).

Μια δεύτερη θεμελιώδης παραδοχή του προγράμματος σπουδών όπου είναι ορατός ο ρόλος της ιδεολογίας αφορά τον ρόλο της πρότυπης ποικιλίας στην εκπαίδευση. Ως «πρότυπη» ορίζεται η ποικιλία που χρησιμοποιείται από κοινωνικές ομάδες υψηλού κύρους (Trudgill, 1999), και όπως εξηγεί ο Κωστούλας (στον παρόντα τόμο), το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας από τους κύριους μηχανισμούς μέσω των οποίων συντηρείται η κυρίαρχη θέση της στο γλωσσικό οικοσύστημα. Συγκεκριμένα, ένα εκπαιδευτικό σύστημα όπου διδάσκεται και χρησιμοποιείται αποκλειστικά η πρότυπη ποικιλία, ενώ στιγματίζονται οι αποκλί-

σεις από αυτήν, εμφορείται από την «ιδεολογία της πρότυπης γλώσσας» [standard language ideology] (Lippi-Green, 1997) αλλά και τη συντηρεί, δημιουργώντας την εντύπωση πως, παρά τις ισχυρές ενδείξεις περί του αντιθέτου, η γλωσσική ομοιομορφία είναι εφικτή, φυσιολογική και επιθυμητή ακόμη και στην ύστερη νεωτερική περίοδο, όπου το μόρφωμα του εθνικού κράτους (state-nation) στη σημερινή μορφή του τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Και στις δύο θεμελιώδεις παραδοχές που εξετάστηκαν, ενδεικτικά και ακροθιγώς, στις προηγούμενες παραγράφους, γίνεται σαφές ότι το πρόγραμμα σπουδών έχει μια αναπαραστατική και μια αναπαραγωγική λειτουργία. Σε ένα πρώτο επίπεδο, αυτό της αναπαραστάσης, οι ιδεολογικές παραδοχές που διατρέχουν το εκπαιδευτικό σύστημα αποτυπώνονται στον ορισμό και την περιγραφή της γλώσσας ως αντικειμένου διδασκαλίας. Στη συνέχεια, μέσω του προγράμματος σπουδών, πραγματοποιείται η διαγενεακή μετάδοση της οπτικής αυτής και της ιδεολογίας που έχει εγγραφεί σε αυτήν. Εκτός όμως από τις ορατές πτυχές του προγράμματος σπουδών, η διεπίδραση γλωσσικής ιδεολογίας και γλωσσικής διδασκαλίας συντελείται και με λιγότερο εμφανείς τρόπους, που περιγράφονται και ως «λανθάνον πρόγραμμα σπουδών» [hidden curriculum].

Κεντρική θέση στη συλλογιστική αυτή κατέχει η παραδοχή ότι ο τρόπος οργάνωσης του μαθήματος και οι διδακτικές επιλογές μέσα από τις οποίες υλοποιείται το μάθημα δεν αποτελούν αυτονόητα ή δεδομένα στοιχεία, αλλά έχουν τη βάση τους σε μια ιδεολογική αντίληψη σχετικά με το τι είναι χρήσιμο και για ποιους. Σε μια μελέτη του τρόπου με τον οποίο διδάσκεται η (δεύτερη) γλώσσα σε διαφορετικούς τύπους σχολείων, ο Sayer (2019) παρατηρεί ότι οι μορφές οργάνωσης του μαθήματος που κατέγραψε κυρίως σε σχολεία υποβαθμισμένων περιοχών, δηλαδή η αντιγραφή και αποστήθιση λέξεων και μεταφράσεων, ωφελεί πρωτίστως στην προετοιμασία των μαθητών και μαθητριών να ανταποκριθούν σε επαγγελματικούς ρόλους που απαιτούν πνευματική αντοχή σε επαναλαμβανόμενες εργασίες άσχετες με τα ενδιαφέροντά τους. Αντίθετα, οι γλωσσικές πρακτικές που παρατηρήθηκαν σε ιδιωτικά σχολεία όπου φοιτούσαν μαθητές και μαθήτριες ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, ενθάρρυναν τη δημιουργικότητα, την ενδυνάμωση της αυτοπεποίθησης και την ανάπτυξη πρωτοβουλίας, επιτυγχάνοντας έτσι εναρμόνιση με τους αναμενόμενους κοινωνικούς ρόλους των διδασκόμενων. Ανάλογα, μπορούμε να προ-

βληματιστούμε σχετικά με τις διαφορετικές μορφές που έχει η γλωσσική διδασκαλία (π.χ. αποστήθιση εξεζητημένων κλιτικών παραδειγμάτων, εξάσκηση στη συμπλήρωση εντύπων, επαφή με τη γραμματεία ή δημιουργικές δραστηριότητες ελεύθερης έκφρασης), και τους κοινωνικούς ρόλους στους οποίους αυτές αντιστοιχούν.

Διαφορετικά ειπωμένος, ο προβληματισμός αφορά το είδος των ταυτοτήτων των εγγράμματων υποκειμένων προς το οποίο δυνητικά αποσκοπεί η εκπαιδευτική διαδικασία και ειδικότερα η γλωσσική εκπαίδευση. Η κάθε διδασκαλία, ως μοναδικό ιστορικό συμβάν, ενεργοποιεί συγκεκριμένου τύπου ταυτότητες για τον/την εκπαιδευτικό και τους μαθητές και τις μαθήτριες. Σε αυτή τη διαδικασία οι εκπαιδευτικοί αντλούν περιεχόμενα, αντιλήψεις, πρακτικές από τα διαθέσιμα γλωσσοδιδασκτικά ρεπερτόρια ή αλλιώς «γλωσσοδιδασκτικούς λόγους» (Κουτσογιάννης, 2012· 2017) και τις αναπλαισιώσεις τους που κυκλοφορούν στα συγκεκριμένα χρονικά και τοπικά συμφραζόμενα. Η πρόσβαση των παιδαγωγικών πρωταγωνιστών, των εκπαιδευτικών ειδικότερα, σε αυτούς τους γλωσσοδιδασκτικούς λόγους διαμεσολαβείται από ισχύουσες γλωσσικές πολιτικές, προγράμματα σπουδών, σχολικά εγχειρίδια, επιμορφώσεις, εγκυκλίους, κεντρικές οδηγίες, αναγνωρίσιμες κανονικότητες/νόρμες του θεσμού της εκπαίδευσης και οπωσδήποτε μέσα από τις εκπαιδευτικές εμπειρίες των ίδιων των εκπαιδευτικών. Σε μία όψη αυτών ακριβώς των εκπαιδευτικών εμπειριών των εκπαιδευτικών στο πλαίσιο των βασικών σπουδών τους εστιάζει το κεφάλαιο των Βασιλάκη, Γκανά και Σελίμη (στον παρόντα τόμο), διερευνώντας πώς καλά εμπεδωμένα διδασκτικά μοντέλα που διατρέχονται από συγκεκριμένες ιδεολογικές παραδοχές για τη γλώσσα και τη διδασκαλία της συν-διαλέγονται με νεότερες επιστημονικές προσεγγίσεις στις πρώτες διδασκτικές απόπειρες μελλοντικών εκπαιδευτικών.

Στη συζήτηση που προηγήθηκε υιοθετήσαμε μια οπτική, σύμφωνα με την οποία το γλωσσικό μάθημα διαμορφώνεται μέσα από ιδεολογικές δομές, τις οποίες και συντηρεί. Στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής, εμείναμε συνειδητά κυρίως στον τρόπο με τον οποίο η γλωσσική διδασκαλία αναπαράγει τις ιδεολογικές δομές. Ωστόσο, ο ρόλος της εκπαίδευσης στο πλέγμα που περιγράφουμε δεν είναι κατ' ανάγκη αναπαραγωγικός – αντίθετα, μπορεί να αποτελέσει και τον μηχανισμό μέσα από τον οποίο συντελείται η αλλαγή και ανανέωση του συστήματος. Κάποιες κατευθύνσεις αυτής της αλλαγής περιγράφονται στα κεφάλαια του τόμου αυτού.

3. Η διάρθρωση του τόμου

Ο επιστημονικός προβληματισμός στον οποίο στηρίζεται ο τόμος αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ημερίδας *Ιδεολογίες, Γλωσσική Επικοινωνία και Εκπαίδευση* που συνδιοργανώθηκε από τα Παιδαγωγικά Τμήματα Προσχολικής Εκπαίδευσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Βόλος, 6 Νοεμβρίου 2019). Στην ημερίδα συμμετείχαν 13 επιστήμονες από πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού, με γνωστικά αντικείμενα που καλύπτουν θέματα γλωσσικής ιδεολογίας, εκπαιδευτικής πολιτικής και κοινωνιογλωσσολογίας ή με αντίστοιχα ερευνητικά ενδιαφέροντα.

Ο παρών συλλογικός τόμος φιλοδοξεί να αναδείξει, μέσα από τη διεπιστημονική συνεισφορά των συγγραφέων, τις ιδεολογικές πτυχές που σχετίζονται με τη χρήση της γλώσσας ως επικοινωνιακής πρακτικής. Οι ιδεολογικές λειτουργίες της γλώσσας εξετάζονται σε όλο το εύρος της γλωσσικής επικοινωνίας, ενώ δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στον χώρο της εκπαίδευσης, καθώς η τελευταία κατέχει περίοπτη θέση στη διαμόρφωση των γλωσσικών ιδεολογιών και, κατ' επέκταση, των ταυτοτήτων, τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των μελλοντικών πολιτών. Οι κοινοί άξονες των Κεφαλαίων είναι ο προβληματισμός πώς η γλώσσα συντηρεί αλλά και κατασκευάζει συγκεκριμένες εκδοχές της κοινωνικής πραγματικότητας (γλωσσική κατασκευή της ιδεολογίας) και οι ιδεολογικές θέσεις που διακρίνονται στον δημόσιο λόγο για τη γλώσσα (ιδεολογική κατασκευή της γλώσσας).

Στα δύο πρώτα Κεφάλαια εξετάζεται ο τρόπος και τα μέσα αναπαράστασης κυρίαρχων ιδεολογιών μέσα από τη γλώσσα. Ειδικότερα, εξετάζεται πώς διάφορες γλωσσικές επιλογές αποτυπώνουν ιδεολογικές θέσεις, και –όπως σχολιάσαμε στις ενότητες που προηγήθηκαν– πώς η γλωσσική τους αποτύπωση συντελεί στην αναπαραγωγή κυρίαρχων ιδεολογιών. Η οπτική αυτή προσεγγίζεται μέσα από δύο μελέτες που εστιάζουν στον εθνικό και τον έμφυλο λόγο αντίστοιχα.

Στην πρώτη από τις μελέτες αυτές, που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο με τίτλο «Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Προβλήματα και προβληματισμοί» (Α. Αρχάκης), παρουσιάζονται κείμενα ταυτότητας μαθητών και μαθητριών που μετανάστευσαν στην Ελλάδα, εξετάζεται κριτικά ο λόγος [discourse] στον οποίο εντάσσονται και προτείνονται εναλλακτικές θεωρήσεις. Ειδικότερα, διαπιστώνεται πως η παραγωγή των μαθητικών κειμένων περιβάλλεται από έναν εθνικό ομογενοποιη-

τικό λόγο, σε σχέση με τον οποίο δομούνται οι ταυτότητες των μαθητών και μαθητριών με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Προτείνεται ακόμη πως, με κατάλληλη παιδαγωγική αξιοποίηση, τα κείμενα ταυτότητας μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα για αναστοχασμό και ενσυναίσθηση και, τελικά, να βοηθήσουν στην ανάπτυξη κριτικής στάσης απέναντι στον εθνικό λόγο και τις ανισότητες που αυτός εγγράφει και αναπαράγει. Ευρύτερα, και πέρα από το σχολικό πλαίσιο, η εξέταση των κειμένων αυτών γεννά έναν προβληματισμό σχετικά με το πώς μπορεί να επιτευχθεί μια γλωσσική και πολιτισμική απροσδιοριστία και μια θεώρηση του κόσμου πέρα από τα όρια που προτείνουν ο πολιτικός σχηματισμός του έθνους-κράτους και το γλωσσικό μόρφωμα του εθνικού λόγου. Η μετα-εθνική αυτή ταυτότητα και θεώρηση και ο μετα-εθνικός λόγος που συνδέεται με αυτήν χαρακτηρίζονται από απρόβλεπτες συναντήσεις και μεξίξεις γλωσσών και πολιτισμών. Η αντιπαράβολή του εθνικού με τον μετα-εθνικό λόγο, ωστόσο, δεν αποσκοπεί στη δημιουργία κάποιας «χαρούμενης υπερποικιλότητας» γλωσσών και πολιτισμών· αντίθετα, αποκαλύπτει πως η ηγεμονία του εθνικού λόγου δεν είναι φυσική αλλά φυσικοποιημένη και ότι αναπαράγει γλωσσικά κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες μεταξύ εθνικών πολιτών (ομιλητριών δηλαδή και ομιλητών της εθνικής πρότυπης γλώσσας) και μεταναστών και προσφύγων, των οποίων η μη πλήρης συμμετοχή στον εθνικό λόγο φυσικοποιεί και την τοποθέτησή τους στο κοινωνικό περιθώριο.

Το Δεύτερο Κεφάλαιο, με τίτλο «Έμφυλα στερεότυπα και γλωσσικές αναπαραστάσεις στις ταινίες *Πριγκίπισσες της Ντίσνεϊ*» (Χ.-Ξ. Νταή & Ε. Μότσιου) διερευνά ιδεολογίες οι οποίες συντηρούνται τόσο σε μη γλωσσικές όσο και σε γλωσσικές συμπεριφορές μέσα από τη φυσικοποίηση έμφυλων στερεοτύπων. Η έρευνα διαπιστώνει ότι ιδίως ο λόγος της μαζικής κουλτούρας απηχεί και αναπαράγει ηγεμονικές ιδεολογίες για την επιθυμητή κοινωνική πραγματικότητα. Στο Κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια διερεύνηση των γλωσσικών έμφυλων αναπαραστάσεων στις παιδικές ταινίες, δηλαδή πώς αναπαρίσταται το φύλο μέσα από τις γλωσσικές, κυρίως, συμπεριφορές που επιτελούν οι χαρακτήρες. Οι αναπαραστάσεις αυτές εξετάζονται μέσα από τις ιδιαίτερα δημοφιλείς ταινίες της Ντίσνεϊ, καθώς έχει υποστηριχθεί ότι σε αυτές εμφανίζονται ορισμένες πολύ χαρακτηριστικές, στερεοτυπικές αποδόσεις του φύλου που αντανακλούν την κυρίαρχη ιδεολογία. Στο Κεφάλαιο παρουσιάζονται, μέσα από παραδείγματα που καλύπτουν τρεις διαφορετικές φάσεις της ταινιογραφικής παραγωγής της Ντίσνεϊ,

τα γλωσσικά μέσα με τα οποία η γλώσσα αναπαριστά τα φύλα και αποδίδει τους κοινωνικούς ρόλους και τις έμφυλες συμπεριφορές, ενώ επισημαίνονται αλλαγές στις αναπαραστάσεις αλλά και στοιχεία διαχρονικής συνέχειας στην έμφυλη ιδεολογία. Τα ερευνητικά αυτά δεδομένα συντίθενται σε ένα θεωρητικό μοντέλο που μπορεί να αξιοποιηθεί σε ανάλογες μελέτες στο μέλλον ενώ εξετάζονται επίσης παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές προεκτάσεις.

Στα επόμενα δύο Κεφάλαια διερευνώνται η φύση και οι συνθήκες διαμόρφωσης των συλλογικών γλωσσικών ιδεολογιών, όπως αυτές εμφανίζονται μέσα από δημόσιες συζητήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Κοινός άξονας των Κεφαλαίων αυτών είναι ότι εξετάζουν πώς οι ιδεολογικές θέσεις για τη γλώσσα, για την κοινωνία και την εθνική οργάνωση και για τη διαχρονική διαδρομή του ελληνισμού αποτυπώνονται και σε αντιλήψεις για τη γλώσσα.

Το Τρίτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Στο μεταίχμιο στάσεων, προκαταλήψεων και διαισθήσεων: Γλώσσα και μεταγλώσσα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης» (Δ. Μιχελιουδάκης), επιχειρεί μια διερεύνηση των ιδεολογικών προκείμενων στις οποίες εδράζεται ο δημόσιος διάλογος για τη γλώσσα. Αντλώντας δεδομένα από διαδικτυακές πλατφόρμες στις οποίες αναπτύσσονται συζητήσεις με γλωσσικό ή γλωσσολογικό περιεχόμενο, το Κεφάλαιο εστιάζει στο πώς ερμηνεύονται και σχολιάζονται διάφορα μορφοσυντακτικά φαινόμενα και κατά πόσο οι θέσεις που διατυπώνονται εκδηλώνουν γνήσιες διαισθήσεις για τη γραμματική δομή ή και επιρροές από τη σχολική εκπαίδευση και, ευρύτερα, την κανονιστική παράδοση. Στο πλαίσιο της συζήτησης τίθεται επίσης και η έκφραση «καθαριστικών» και λαθοθηρικών διαθέσεων, αλλά και οι ιδιότυποι μηχανισμοί με τους οποίους επινοούνται τύποι λαθών πέρα από τα παραδεδομένα και μέσω των οποίων στιγματίζονται και ενοχοποιούνται γλωσσικές χρήσεις. Μέσα από τη μελέτη των απόψεων που κατατίθενται στον δημόσιο διάλογο, εξετάζεται το λεπτό όριο ανάμεσα στις γλωσσικές στάσεις και τις γλωσσικές διαισθήσεις, που μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι η ένταξη διάφορων δομών, χρήσεων ή τύπων στο γλωσσικό σύστημα (ή η αποκοπή τους από αυτό) ενέχει ένα «ποιοτικό άλμα» όπου ιδεολογικές διεργασίες συνεργούν με ενδογλωσσικές στη σταδιακή διαμόρφωση συχνότητων χρήσης (για τύπους και δομές) ικανών να πυροδοτήσουν γλωσσική αλλαγή. Η προσεκτική ανάγνωση μεταγλωσσικών κρίσεων μπορεί να βοηθήσει τον ερευνητή να αναγνωρίσει τις στιγμές όπου συντελείται ή (δεν) έχει συντελεστεί αυτό το

ποιοτικό άλμα. Παράλληλα, το Κεφάλαιο φιλοδοξεί να προκαλέσει συζήτηση σχετικά με τη δυνατότητα μιας ακτιβιστικής παρέμβασης από μέρους των ειδικών ως αντίβαρου στον προεπιστημονικό και, συχνά, αντεπιστημονικό λόγο για τη γλώσσα. Ως άξονες της παρέμβασης αυτής προτείνονται: (α) η απενοχοποίηση της γλωσσικής χρήσης μέσω της αποκάλυψης των μη συνειδητών πλευρών και μηχανισμών της γλώσσας, (β) η νομιμοποίηση στη συνείδηση των ομιλητριών και ομιλητών της απόκλισης, ποικιλότητας και αλλαγής, και (γ) η απονομιμοποίηση της αμέθοδης κριτικής και λαθοθηρίας.

Η συλλογιστική αυτή διευρύνεται στο επόμενο Κεφάλαιο, με τίτλο «Οι στάσεις προς το λόγιο επίπεδο της σύγχρονης Κοινής Νεοελληνικής: Μια έρευνα πεδίου σε δημόσιες διαδικτυακές συζητήσεις γλωσσικού ενδιαφέροντος» (Κ. Παναγιώτου & Α. Φλιάτουρας), το οποίο επίσης εξετάζει κριτικά την παρουσία ιδεολογικών στοιχείων σε δημόσιες συζητήσεις για τη γλώσσα, εστιάζοντας ειδικά στο λόγιο επίπεδο της νέας ελληνικής, το οποίο λόγω της μερικής προέλευσης από την καθαρεύουσα και της ετυμολογικής σύνδεσης με παλαιότερες μορφές της γλώσσας είναι συχνά εστία ιδεολογικών γλωσσικών συζητήσεων (language ideological debates, βλ. Blommaert 1999). Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα ευρήματα μιας μελέτης περίπτωσης, στα πλαίσια της οποίας έγινε έρευνα στο ανώνυμο περιεχόμενο ηλεκτρονικών μηνυμάτων από διαδικτυακές συζητήσεις, που εξετάστηκε τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Μέσα από την ανάλυση καταδεικνύονται στοιχεία που αφορούν όλο το συνεχές του λογίου, στις συστημικές, υφολογικές και ιδεολογικές του εκφάνσεις (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Φλιάτουρας, 2019). Στο ποσοτικό της σκέλος, η μελέτη των Παναγιώτου και Φλιάτουρα καταδεικνύει ότι ο προβληματισμός για το λόγιο στοιχείο διατρέχει όλα τα επιμέρους επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (ιδίως το μορφολογικό), δίνοντας έτσι ενδείξεις για την παρουσία του σε όλο το εύρος της νεοελληνικής. Παράλληλα, μέσα από τη διαλογική και κριτική αντιπαράθεση υπερκαθαρολογικών και, σπανιότερα, υπερδημοτικιστικών λόγων, που αναλύθηκε με εργαλεία ποιοτικής έρευνας, αναδύονται πολλές θεματικές (π.χ. η σχέση του λογίου με την καθαρεύουσα και τη νεοκαθαρεύουσα, η σχέση λειτουργικότητας και απολιθωματικότητας, οι μονιστικές αντιλήψεις για το γλωσσικό λάθος και η «ανάγκη» για διάσωση του λογίου), που λειτουργούν ως άξονες μιας συντηρητικής ιδεολογίας για τη γλώσσα. Υιοθετώντας μια νηφάλια οπτική, το Κεφάλαιο καταλήγει, αφενός στη διάκριση ανάμεσα στο αναγκαίο

και το ιδεολογικό λόγο, και αφετέρου σε έναν κριτικά προσανατολισμένο προβληματισμό αναφορικά με τους τρόπους και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ο δημόσιος διάλογος στις ιστοσελίδες ειδικού ενδιαφέροντος μπορεί να συμβάλει στην ιδεολογική διερεύνηση των πεποιθήσεων για τη γλώσσα.

Το Πέμπτο και το Έκτο Κεφάλαιο παρουσιάζουν μια άλλη οπτική της διεπαφής γλώσσας και ιδεολογίας, η οποία αποτυπώνεται στις προσπάθειες ρύθμισης της γλώσσας μέσα από εγχειρίδια ορθής χρήσης και μέσα από εκπαιδευτικές πρακτικές. Κεντρική θέση και στα δύο Κεφάλαια έχει η έννοια της πρότυπης γλώσσας, η οποία προβάλλεται συχνά ως «φυσικά» ορθότερη, ανώτερη, ή πιο κατάλληλη γλωσσική ποικιλία, ενώ οι ιδεολογικές θέσεις και διεργασίες μέσα από τις οποίες φυσικοποιείται η επιλογή της συγκεκριμένης ποικιλίας και η κυριαρχία της παραμένουν αθέατες.

Η κριτική εξέταση των ιδεολογικών ερεισμάτων της προτυποποίησης ξεκινά στο Πέμπτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Οδηγοί ορθής χρήσης της νεοελληνικής γλώσσας: Επιστημονικά βοηθήματα ή ιδεολογικές κατασκευές;». Στο Κεφάλαιο αυτό ο Α. Μιχάλης παρουσιάζει μια μελέτη που εξετάζει δεκατέσσερις οδηγούς ορθής χρήσης της νεοελληνικής γλώσσας, οι οποίοι αποτελούν τόσο αποτυπώσεις της γλωσσικής ιδεολογίας όσο και εργαλεία γλωσσικής πολιτικής. Εστιάζοντας ειδικότερα στους προλόγους των εγχειριδίων, στους οποίους γίνεται καταγραφή των στόχων της συγγραφής τους, το Κεφάλαιο παρουσιάζει τον ρόλο των οδηγών στο πλαίσιο των διεργασιών γλωσσικού σχεδιασμού, γλωσσικής προτυποποίησης και γλωσσικής ρύθμισης. Σε σχέση με τον γλωσσικό σχεδιασμό, σχολιάζεται η κεντρική θέση της ιδεολογίας της μονογλωσσίας ως καταστατικό στοιχείο του έθνους-κράτους, και ακόμη επισημαίνονται οι ιδεολογικές θέσεις (ή κοινοί τόποι) της αρχαιολατρίας, του γλωσσικού καθαρισμού και της προστασίας της γλώσσας από τη φθορά ως χαρακτηριστικά της προτυποποίησης. Τέλος, αναφορικά με τη γλωσσική ρύθμιση, προτείνονται από τη βιβλιογραφία πέντε κριτήρια ορθότητας: η ιστορικότητα, η λογική, η πρότερη ρύθμιση, η καλλιέπεια και η άρση των αμφισημιών. Στηριζόμενη στο θεωρητικό αυτό υπόβαθρο και, υιοθετώντας μια κριτική οπτική, η μελέτη αναδεικνύει τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της γλωσσικής πολιτικής που ασκείται μέσω των οδηγών, ανάμεσα στα οποία έχουν κεντρική θέση η αρχαιολατρία και η ανακοπή της γλωσσικής αλλαγής, η οποία παρουσιάζεται στα κείμενα ως προσπάθεια προστασίας της γλώσσας από

φθορά. Σχολιάζεται ακόμη η απουσία ρυθμιστικών οδηγιών που να συνδέονται με τη γλωσσική αποτύπωση κοινωνικών ανισοτήτων. Συμπερασματικά, η μελέτη που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο αυτό δείχνει πως η ρύθμιση που επιχειρείται μέσα από τους οδηγούς αυτούς είναι –παρά τις επιφάσεις επιστημονικότητας και αντικειμενικότητας– συχνά ανακόλουθη και πως η ιδεολογία που τους διατρέχει έχει συντηρητικό χαρακτήρα.

Το Κεφάλαιο με τίτλο «Ιδεολογικοί μηχανισμοί γλωσσικής προτυποποίησης στην εκπαίδευση: Από την αγγλική στην ελληνική» (Α. Κωστούλας) εξετάζει τη γλωσσική προτυποποίηση όπως αυτή συντελείται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επισημαίνεται πως η γλωσσική διδασκαλία ιστορικά αποσκοπεί στην καλλιέργεια της ικανότητας των διδασκομένων να χρησιμοποιούν τις πρότυπες μορφές της γλώσσας-στόχου. Παράλληλα όμως, και ενδεχομένως λιγότερο φανερά, ενισχύει τον κοινωνικό ρόλο των πρότυπων ποικιλιών, και –συνακόλουθα– περιθωριοποιεί τις υπόλοιπες γεωγραφικές και κοινωνικές ποικιλίες της ίδιας γλώσσας. Το Κεφάλαιο εστιάζει στον ρυθμιστικό ρόλο της εκπαίδευσης, ως ιδεολογικού μηχανισμού αναπαραγωγής κοινωνικών δομών (Αλτουσέρ, 1976/1999), καθώς και για τις ιδεολογικές προκείμενες στις οποίες αυτός εδράζεται. Το Κεφάλαιο ξεκινά με επισκόπηση των διάφορων οπτικών που έχουν προταθεί αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ της πρότυπης ποικιλίας και άλλων αναδυόμενων ποικιλιών της αγγλικής γλώσσας ανά τον κόσμο [World Englishes]. Στη βάση των παρατηρήσεων αυτών, παρουσιάζεται ένα θεωρητικό μοντέλο που επιχειρεί να αποτυπώσει τις σχέσεις αυτές, καθώς και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς προτυποποίησης που διαμορφώνουν τη γλωσσική πολιτική του εκπαιδευτικού συστήματος. Στη συνέχεια πραγματοποιείται εμπειρική επαλήθευση του μοντέλου με ερευνητικά δεδομένα από ανάλυση περιεχομένου εκπαιδευτικού υλικού που χρησιμοποιείται για τη διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας. Στα δεδομένα ανιχνεύονται ίχνη ιδεολογικών μηχανισμών προτυποποίησης που ορίζουν και συντηρούν τη γλωσσική νόρμα. Το Κεφάλαιο καταλήγει αναδεικνύοντας έναν προβληματισμό σχετικά με το πώς θα μπορούσαν οι ιδεολογικοί αυτοί μηχανισμοί να αμφισβητηθούν μέσα από μια οπτική κριτικής παιδαγωγικής.

Η διερεύνηση της επαφής γλώσσας, ιδεολογίας και εκπαίδευσης ολοκληρώνεται με δύο Κεφάλαια που εξετάζουν τη διατήρηση κυρίαρχων ιδεολογικών προσανατολισμών και ταυτοτήτων μέσα από διαφο-

ρετικού τύπου γραπτά κείμενα των εκπαιδευόμενων στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

Το Έβδομο Κεφάλαιο, με τίτλο «Ιδεολογία και γλωσσική αξιολόγηση: Η περίπτωση των Πανελληνίων Εξετάσεων» (Σ. Τσιπλάκου & Ντ. Τσαγγαρή) διερευνά τα στοιχεία γλωσσικής ιδεολογίας που αναπαράγονται στις Πανελλαδικές Εξετάσεις ιδιαίτερα μέσα από την αναδραστική επιρροή (washback effect, βλ. και Tsagari & Cheng, 2016) που αυτές ασκούν στη διδασκαλία του γραμματισμού. Σημείο εκκίνησης της διερεύνησης αποτελεί η παρουσίαση εξεταστικών δοκιμίων της περιόδου 2001 έως 2018, μέσα από την οποία διαπιστώνεται αναντιστοιχία μεταξύ των εξεταστικών δοκιμίων και των στόχων του (κριτικού) γραμματισμού. Συγκεκριμένα, η ιδεολογία των εξετάσεων στοχεύει στη ρυθμιστικά «ορθή» παραγωγή ενός ενιαίου ψευδο-κειμενικού είδους, το «επίσημο» ύφος του οποίου χαρακτηρίζεται από την (συχνά ανεπιτυχή) προσπάθεια χρήσης λόγιων λεξικών τύπων και μορφοσυντακτικών δομών, η οργάνωση του οποίου στηρίζεται στην ανελαστική χρήση μιας προκαθορισμένης δομής παραγράφου, και το περιεχόμενο του οποίου μεταμφιέζεται, για να πληρωθούν οι συνθήκες μιας κατ'επίφαση επικοινωνιακής θεώρησης της γλώσσας, ως «επιστολή προς τον Τύπο» ή «δημόσια ομιλία» κ.ά. Τα δεδομένα της έρευνας αυτής συμπληρώνονται με τα ευρήματα ανάλυσης 161 γραπτών δοκιμίων από δώδεκα μαθήτριες/τές της Γ' Λυκείου, η οποία εστίασε στη δομή και την οργάνωση των κειμένων, τη συνοχή και τη συνεκτικότητά τους, την επιλογή κειμενικού είδους και τη γραμματική και λεξική ποικιλομορφία τους. Από την παράθεση των δεδομένων διαπιστώνεται η απουσία ορατής αλλαγής στις γλωσσικές δεξιότητες των συμμετεχουσών/όντων από την αρχή ως το τέλος της Γ' Λυκείου. Η εικόνα αυτή, που αποδίδεται στην αναδραστική επιρροή των Πανελλαδικών Εξετάσεων, δείχνει πως η εξεταστική προετοιμασία που επιτελείται από το σχολείο και τις παράλληλες προς αυτό παραεκπαιδευτικές δομές στοχεύει σε ένα πολύ περιορισμένο υποσύνολο γλωσσικών δεξιοτήτων, με έμφαση όχι στην κριτική μεταγλωσσική ενημερότητα αλλά στη συμμόρφωση σε ένα ιδιαίτερο γλωσσικό πρότυπο και στην αναπαραγωγή της ιδεολογίας που εγγράφεται σε αυτό.

Το Όγδοο Κεφάλαιο, με τίτλο «Ανιχνεύοντας γλωσσοδιδασκτικούς λόγους στην πρακτική άσκηση μελλοντικών εκπαιδευτικών» (Ε. Βασιλάκη, Ε. Γιαννά και Σ. Σελίμης), συνεχίζει τη συζήτηση του προηγούμενου Κεφαλαίου όσον αφορά το πεδίο της γλωσσικής εκπαίδευσης, εστιάζ-